

TARİHSEL VE MİTOLOJİK) VERİLERİN IŞIĞINDA, DOĞU VE ORTA KARADENİZ BÖLGESİ UYGARLIKLARININ MADENCİLİK FAALİYETLERİ

Ahmet Hikmet KOSE Jeolji Yüksek Mühendisi, TRABZON

A- GİRİŞ

Yazıda ele alınan, bölge, yaklaşık olarak, 36°-42° doğu boylamları ile 40°-42° kuzey enlemleri arasında yer almakta ve Doğu (ve Orta) Karadeniz coğrafi bölgesi ile Gürcistan Cumhuriyetinin bir bölümünü kapsamaktadır.

Bu bölge, ilk insanlardan günümüze, onlarca halka, bir o kadar da inanca, bazan anayurttuk, bazan da geçici bir konak yeri görevini üstlenen Küçük Asya'nın tümü kadar olmasa bile, yine de çok sayıda halk ve uygarlığı bünyesinde barındırmıştır. Bu halklar ve madencilik faaliyetleri üzerine yapılacak bir çalışmanın, ciltlerle ifade edilebilecek hacmi bir yana, genel bir özetinin bile bu derginin sınırlarını aşacak olması nedeniyle, bu yazıda, yalnızca bazı konular ele alınarak, oldukça kısa bir özetleme yapılmıştır,

B- İLK İNSANLARDAN BÖLGE HALKLARINA

I- Paleolitik Dönem

Bugünkü, verilere göre, bölge ve yakın çevresinde Paleolitik döneme ait buluntuların ele geçtiği yöreler şunlardır.

1) Samsun yakınlarındaki Tekeköy Mağaralarında, Acheul (Alt Paleolitik, M.Ö. 550.000~250.000) kültür katma ait buluntular' (Şekil 1).

2) Ünye (Ordu) ilçesi yakınlarındaki Yüceler'de, Alt-Orta (MÖ 250.000-40.000) ve Üst .(MÖ 40.000-8.000) Paleolitik dönemlere ait buluntular.

3) Kars'ın Çamuşlu köyü yöresinde Üst Paleolitik, •• Azat ve Mağaracık köyleri yöresinde ise Mustarien (Orta Paleolitik) kültür katına ait buluntular.

Bölge- yakınlarında yer alan Ermenistan Cumhuriyeti topraklarında yapılan kazılarda da, Paleolitik döneme ait çeşitli izlere rastlanmıştır.

II Neolitik Dönem.

Tarım ve hayvancılığın başladığı, keramiğin ve devamlı yerleşmelerin ortaya, çıktığı Neolitik, döneme. (MÖ 8.000-5.000) ait kalıntılardan bölgeye en yakın olanlarına, Gürcistan. Cumhuriyeti'nde rastlanmıştır. Güney Osetia ve Merkezi Gürcistan'ın yanısıra Kolkhis'de^ de Neolitik dönem, yerleşimi belirlenmiştir.

III) Kalkolitik ve diğer maden dönemleri

Samsun Amasya<^>, Tokat®, Ordu^, Sivas<^> Erzincan^, Bayburt^, Erzurum<^> Artvin ve Kars<^> illerinde. Kalkolitik dönemden (MÖ 5.000-3.000) başlayan çeşitli izlere rastlanmıştır,

Bu izler, küçük bir bölge söz konusu olmasına rağmen, tek bir kültüre ait değildir., Bölgenin batısında ele geçen buluntular "Orta Anadolu Kültürü" ile büyük benzerlik taşırken,, doğudakilerin, Transkafkasya-İran AzerbaycanVDoğu Anadolu-Malatya ve Amik ovaları - Suriye ve İsrail'i" kapsayan bölge kültürü ile ilişkili olduğu öne sürülmüştür.

IV- Bölge Halkları

Efsanevi Amozonlar*¹²) bir yana bırakılırsa, bölgede varlık gösteren halkları şöyle sıralayabiliriz:

G a ş k a W¹³ \ Hitit'ler*¹⁴ \ Trokmi'ler¹⁵), Tiba-ren'ler, MossynoekW¹⁶), KhalybW¹⁷*, Genel'ler<¹⁸), Makron'lar ve Tzan'lar*¹⁹*, Khaldi'ler*²⁰), Drilled²¹), Be.kheir"ler<²²), Hesperit'ler*²³*, Saspif M²⁴), Taokh'lar, Kolkh'lar, Phasian'lar, Gürcüler<²⁵), Laz'lar<²⁶ \ Erme-), Azzi-Hayaşa'larC²⁸), Humler<?⁹>, Grek'ler<³⁰), iskitlerC³²) ve Türkler<³³).

Ayrıca bölgede, Urartu, Med, Pers, Makedonya,, Pontos, Gürcü,, Ermeni, Roora<³⁴ \ Parth,, Sasani, Arap-Islam, Selçuklu., Moğol, Osmanlı, Rus egemenlikleri,

Slav,, Saimat,-Latin, Kazak saldırı ve akınları, Fenike, Asur, Latin ticari faaliyetleri ve teknik yapılanmayı etkileyen göç ve iskanlar görülmüştür*³⁵).

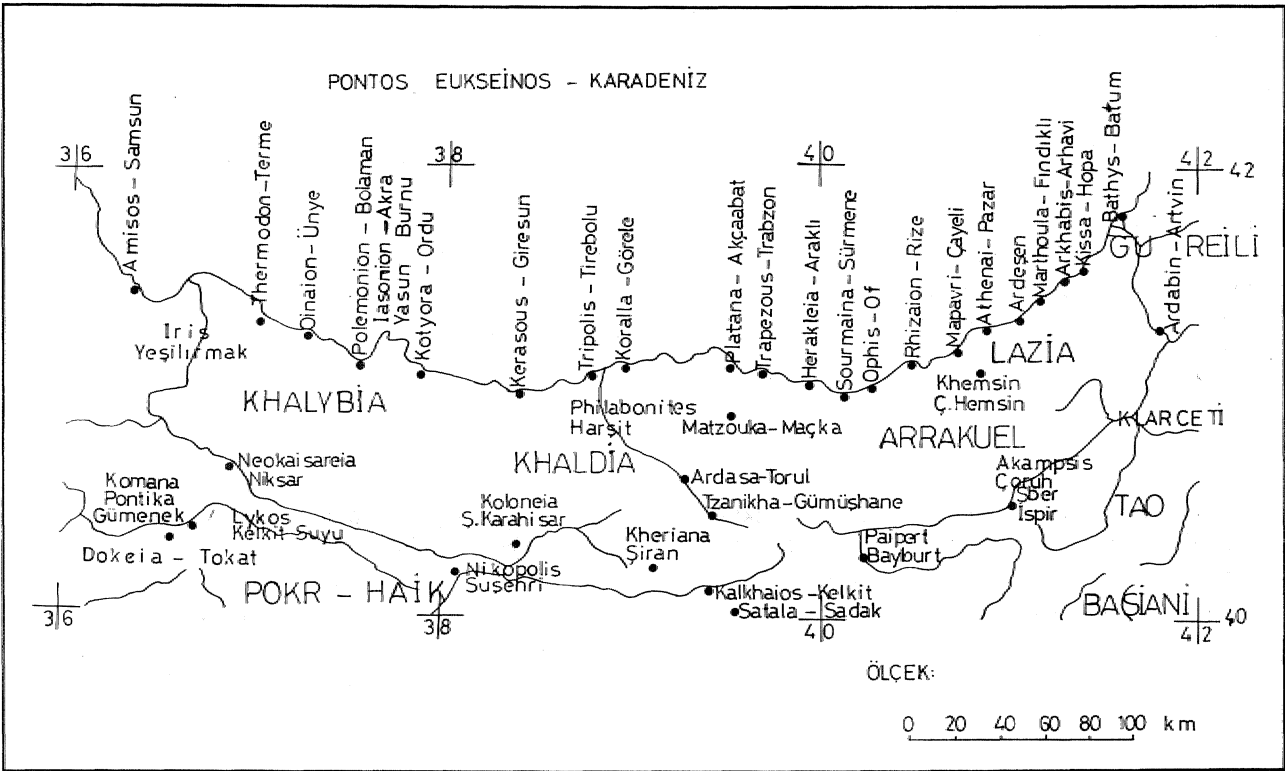
C- MADENCİLİK FAALİYETLERİ

I. Fenikeliler:

MÖ. III. B.Y başlarında, bugünkü Lübnan ve İsrail'i kapsayıcı bölgeye yerleşen Sami kökenli Fenikeliler, erken dönemlerin ünlü denizci ve tüccarları olarak tanınırlar.. Asıl gelişmelerini, MÖ İL B.Y. başlarında girdikleri Mısır egemenliğinden, "Deniz Kavimlerinin" istilasını (MÖ. XIII. YY.) sonucu kurtulmalarının ardından, sağlayan Fenikelilerin, Akdeniz'in yanı sıra Karadeniz'e de ulaştıkları ileri sürülür.

Tartışılabilir nitelikteki bu sava göre, Kolkhis'e kadar ulaşan Fenikeliler bu bölgeden/batık vb. bölgesel ürünlerin yanı sıra, kurşun, kehribar,, kırmızı boya satın alıyorlardı. Ö dönemlerde,, Kıran ve Kafkasya'dan getirilen madenlerin,, Akdeniz ticaretinde önemli bir yer tuttuğunu biliyoruz. Biz burada» niteliği açıklanmamış olan "kırmızı boya" üzerinde duracağız,

Fenikeliler, Grekçe, "Porphyra", Arapça "Fırfiri" adı verilen Erguvan^{3^3^} renkli boyar madde ile boyadıkları yünlerin tekeline sahiptiler. Bu boyannadde, "Mürex" türü Gastropodlardan elde ediliyordu. "Dikenli Salyangoz" olara bilinen Murex, Ege ve daha çok Akdeniz'de bulunur. Karadeniz'de bulunan, ve etine yurtdışından gelen talep nedeniyle avlanan "Rapana tomasianna" türü Gastropodlardan ise bir boyar madde elde edilmemektedir. Bu durumda, başka kaynak-

Şekil 1: İnceleme Alanının yer buldum haritası

Pontos Eukseinos (Konuksever Deniz): Grek'lerin Karadeniz'e ulaştıkları ilk dönemlerde "Pontos Akseinos" (Konuksever/ Deniz). Karadeniz'in diğer adları arasında, Ortaçağda Gürcüler tarafından kullanılan "Speris Zghra" (İspir Denizi'nin yanı sıra "T/anik Denizi" (Çanik Denizi) de geçerlidir.

Amisos: MÖ V-IV yy.lar arasında "Peiraia". Mithridates VI dönemde (MÖ 111-63), "Eupatoria" adlı yeni bir bölüm eklendi.

Thermodon: Daha önceleri "Themiskyra"

Neokaisareia: Daha önceleri "Kaberia", "Diospolis"

Philabonites: Pontos Greklerince "Kaniş"

Matzouka: Daha önceleri "Ad Vicesimum", "Dikaisimon", "Magnana". Son dönemlerde, "Karydia" ve Türkçe karşılığı olan "Cevizlik"

Ophis: Veya "Stylos"

Rhizaion; Daha önceleri "Bekheirias"

Marthoula: Osmanlı döneminde "Viçe"

Arhadio: Gürcü dilinde "Livana"

Akampsis: Daha önceleri "Boas", "Harpasos" (?)

Sber: Daha önceleri "Hyspiraüs" veya "Syspiritis",

Tao: Ermeni dilinde "Taik"

Antik "Kolkhis" bölgesi, Güreili'nin hemen kuzeyinde yer alıyordu.

lar aramak gerekmektedir. İlk akla gelen olası kaynak, Kutsal Kitap'fa da, SÖZÜ edilen ve Zarkanaüular'ın "Cynipidae" familyasından "Cynips tinctoria" (mazi böceği)nm, "Quercus coccifera" türü meşenin yapraklarında oluşturduğu yumrularından (mazi) elde edilen "SkarîetP') adlı boyarmaddedir. Bu böcek,, "Q, ilex" ve "Q¹. robur" türü meşeler üzerinde de mazi oluşturur.. Kolkhis ise, meşe. florası açısından zengin bir bölgedir..

Daha. zayıf bir olasılık olmakla.¹ birlikte, bir başka kaynaktaki, Zarkanatlılar'ın "Coccidae" familyasından "Coccus" türü (Coccus ilicis, Coccus cacti v.b.) böceklerden elde edilen "Kaimen"^\ adlı boyarmaddedir. Fakat, daha geç: dönemlere ait olan bu boyarmaddenin Fenikelilerce bilindiği şüphelidir.

Kolkhis'in zengin florası göz önüne alınırsa, bitkisel, kökenli boyarma.dd.eler üzerinde, de durmak gerekir. Kapalı Tohumluların "Rubiaceae" familyasından "Galiuöi sylvaticum L." (yoğurt, otu) ve "Rubia tinctorum" (Kızıl Kök)un köklerinden elde edilen boyarmad.de., erken dönemlerden beri bilinmektedir..

Bununla birlikte, bir madencilik bölgesi olan Kolkhis'in bu niteliği göz önüne alınırsa, "kırmızı. boya"nın kaynağı olarak,, maden -özellikle demir- bileşenlerinin üzerinde durmak, büyük bir olasılıkla, çok daha doğru olacaktır. Bugünkü verilere göre, Kuzey Kafkasya'da demir, önce Gürcistan'da kullanılmıştır. 6ronz'dan demire geçiş döneminde "Kolkhis Kültürü" çok gelişmiştir ve Kuzey Kafkasya, halklarının bronzdan demire geçişini temsil eden "Koban Kültürü" (Kuzey Osetia, MÖ. 2.000-1,500) ile, zaman ve kaynak bakımından,,, büyük benzerlik taşır,

Fenikelilerin Kolkhis'e ulaşım ulaşımadıklarını, ulaşımlarsa, hangi yöntemle boyarmadde elde ettiklerini, kesin olarak bilemiyoruz.. Ama, Rion nehrinin, sağ kıyısında yer alan. ve Bizans-Sasani savaşları (MS VI. yy.) sırasında tahrip olan. Laz kenti Rodopolis, yüzyıllar sonra da olsa bile, Fenikelilerin bu faaliyetlerine, sanki adıyla bir çağrışımında, bulunmaktadır.

İL Amazon'lar:

Gremitolojisinde Amozonlar; büyüleyici güzellikleri, ilginç yaşam, tarzları, savaşçılıkları ve gözüpekliklerinin yanısıra zenginlikleriyle de - özellikle altın ve gümüş gibi değerli metaller açısından- yer alırlar. Mitolojinin, Herakles, Theseus*³⁹), Bellerophon^{tes⁴⁰\ Priâmes¹⁴¹) vb., önde gelen kişileri., Amazon'ların bu zenginliklerini -güzel Amazon kraliçelerini- ete geçirmek için, sık. sık onlarla, savaşır.,}

Başta Zeus'un, ölümlü kadın Afcmene'den doğan oğlu., ünlü savaşçı Herakles'in "oiki işlinden biri de, Amazon kraliçesi Hippolyte'nin altın kemeriyle ele geçirilmesidir. Savaş tanrısı Ares, kızı Hippolyte'ye, kraliçeliğinin simgesi olarak, olağanüstü altın bir kemer

vermiştir., Bazı ünlü Akha¹larla sefere çıkan Herakles, Hippolyte'yi yenerek kemeri ele geçirir.,

Amazon'ların, zenginliklerinin yarışıra savaşçılıkları da, madencilikle olan ilişkilerinin göstergesi olarak ele alınabilir.. Tarih boyunca, savaşçı .halklarla madencilik arasında, sıkı bir ilişkinin olduğu gözlenmiştir. Gelişmiş savaş araçlarına -ve bunların üretim teknolojisine- sahip olan ve bunu savaş sanatıyla birleştirebilen halklar, diğer halklarla olan mücadelelerinde başarılı olmuşlardır t⁴²). Erken dönemlerde, gelişmiş savaş araçlarına sahip olmanın yolu., büyük ölçekte, maden çıkarma ve işleme sanatlarındaki ustalıktan geçiyordu.

III., fliada:

Truva savaşlarının bir bölümünü kapsayan ve efsanevi ozan Homeros'a (MÖ. IX. ? yy.) atfedilen bu ünlü destanda, Truva saflarında çarpışmak için Küçük Asya'dan, gelen birliklerden söz edilir:

"(...) şurada Odius ve Epistephus'un .kumanda ettiği Halizonyalı birlikler, bu şartlar içinde gidiyorlar., Bunlar, güneşin, Alibeau⁴³* maden ocaklarından olgunlaşan gümüşü özleştirdiği o ozak bölgelerden geliyorlar (....)"

Daha önce değindiğimiz, Khalyblerin ülkesi Khalybia, erken, dönemlerden başlayan gümüş -ve altın- üretimiyle ünlenen A.rgyria¹ı. da kapsıyordu. Türkçe'ye "Gümüşyeri" veya "Gümüş Ülkesi" olarak çevirebildiğimiz Argyria, Charles Texier'e göre, bugünkü. Görele (Giresun) dolaylarında yer alıyordu.

IV. Kabeir'ler ye Kabeira:

Kabeira veya Diospolis, MS I. yy. dolaylarında Neokaisareia adını, alacak olan, bugünkü Niksar'ın (Tokat) daha erken dönemlerdeki adlanan*⁴⁴). Kabeirler ise, toprak güçlerini ve doğal olayları temsil eden- arkaik tanrılarıdır. Mitolojiye göre bu kült, Zeus ile Elektra'nın oğlu olan Dardanos tarafından Asya'ya getirilmiştir^..

Mitolojide, zanaatkar tanrılar olarak belirtilen Kabeirler; demircilik ve dökümcülük mesleklerinde, büyük bir saygıyla anılırlardı. Daha sonraki dönemlerde,, Uro^{nos}(46) ve Gaia'nın⁴⁷^ oğulları olarak kabul edilen. Kabeirler, yeraltındaki faaliyetleri nedeniyle, ateş tanrısı Hephaistos[^]'un emri altında gösterilmişlerdir..

Asur ticaret kolonlarının da ulaştığı bugünkü Tokat yöresi⁴⁹), erken dönemlerden başlayarak,,, bir madencilik merkezi olarak, ünlenmişti: '

"(...) ben, Khalyblerin ve Kaidelilerini⁵⁰) bu eski işliklerinde, bakır kalhanelerinin⁵¹) nasıl işlediğini görmeyi merak ediyordum (....)"

Bu sözler, 1838 Mart'ında Tokat'a, gelen Prusyalı asker ve devlet adamı Helniuth von Moltke'ye (1800-1891) aittir.

V, Kolkhis, "Altın Post" ve 'Argonaut'lar:

Yüzyıllar boyunca, Küçük Asya ve Orta Doğu'ya ilerleyen halklar için bir geçit yeri, ama daha çok bir madencilik bölgesi olan Kafkasya^{52*}, Grek'ler için daha kolay ulaşılabilir olan. Kolkhis bölgesiyle, mitolojideki yerini almıştır..

Apollonius¹¹Rodoslu¹¹un destanlaştırdığı ve daha önce değindiğimiz gibi, Akha ve Karların Kolkhis'deki madencilik faaliyetlerinden kaynaklanan Argonautlar (53) efsanesi, madencilik motifleriyle örülüdür.. Efsanede yer alan bazı mitolojik motiflerin irdelenmesi., onun maddi temelini ortaya çıkmasını kolaylaştırır.

1) Altın Post: Kolkhis'lüer, su kanalları içine koydukları, tahta bir çerçeveye gerili, tüylü koyun postları üzerine. altınlı kumları yıkıyorlardı... Koyun tüyleri alün taneciklerini tütüyor,, (bir ağaca asılarak) kurutulan postlar dövülerek altın elde ediliyordu.

2) Meşe Ağacı: Grek mitolojisinde tanrı Zeus'un kutsal ağacı olarak yer alan Meşe (Quercus), izabe aşamasında kullanılan, yüksek, kalorili ödüün kömürünün elde edildiği, başlıca ağaç türüdür -yoğunluğu. 1 in üzerinde olan Quercus ilex (Yeşil Meşe), bu konuda ideal bir kaynaktır. Meşe aynı zamanda, sepicilikte (tabakçılık) kullanılan "Tanen"¹¹in de başlıca kaynağıdır. Kolkhis'de bol bulunan ve madencilğin tüm aşamalarında- altın elde edilmesinde kullanılan postların sepilene, kurutulması ve izabe- katkısı olan Meşe'nin, efsanede yer alış nedeni, tamamen maddi temellere dayanmaktadır.

3) Medeia ve Kirke: Argonautlar efsanesinin dışında. da Grek mitolojisinde adından sıkça söz edilen Medeia ve "Odyssea"¹¹nm bilinen karakteri Kirke,, Kolkhis kökenli ünlü büyücülerdir. Erken dönemlerde, özellikle değerli metallerin elde edilmesinde kullanılan izabe işlemlerinin gizli tutulması, uygulayıcılarının olağanüstü varlıklar olarak algılanmasına yol açmıştır. Şüphesiz ki buna, Kolkhis'in, tedavide kullanılan "şifalı bitkiler"¹¹ide kapsayan,, zengin florasında eklemek gerekir. Korkuldukları kadar¹ saygıda duyulan, büyücüler, erken dönemlerin doktor,, eczacı ve kimyacılarıdır.

4) Madencilik, efsanede geçen insan isimlerine kadar yansımıştır., Bunun en belirgin örneği, kral Aietes'in kızının adında görülür; Khalkiope.

VI. Pers Satraplıkları:

Akhamamş İmparatoru Darayavahuş I "Büyük" (MÖ. 522-486)un, satraplıkları¹⁻⁵⁴) esas olarak yaptığı mali düzenlemeye göre» İmparatorluk bünyesindeki halklardan,, yazıya konu. olan bölge ve yakın çevresinde yaşayanlar, şu yıllık vergilerle yükümlü kılınmışlardı:

Moskh'lar Tibarenler, Makron'lar, Mossynoek'ler ve Mardlilar⁵⁵), 300 "talanton"⁵⁶) (yaklaşık. 7850 kg) gümüş.

Malienler, Saspir'ler ve Alarodi'ler, 200 talonton (yaklaşık 5250 kg) gümüş..

O' dönemlerde, vergilerin değerli melallerle ödenmesi alışılmış bir yöntemdir ama tek ödeme yöntemi de değildir. İmparatorluk bünyesindeki bazı halklar vergilerini, çeşitli mallarla (köle* büyükbaş hayvanlar v.b..) ödemektedirler.,

Küçük Asya'nın diğer bölgelerine göre daha az gelişmiş olan bu bölgede yaşayan halkların, önemli sayılabilecek miktardaki ödemelerini, yaşadıkları bölgelerde yapılan gümüş ve altın üretimine bağlamak yanlış olmaz.

VII. Grek kolonyalistler, Pontos ve Roma dönemleri:

Yazıya, konu olan bölge -özellikle batı yöreleri- termal solar açısından oldukça zengindir. Büyük halk hamamları kuran Grekler, oluşumunu tanrısal güçlere bağladıkları bu suların, -ve içmece olarak maden sularından- geniş ölçüde yararlanmışlardır. Birer sağlık ve eğlence merkezi olan halk hamamları., varlıklarını -daha da gelişerek- Roma döneminde de korumuşlardır., Dinsel nedenlerle bazı biçimsel değişikliklere uğrayan Selçuklu-Osmanlı dönemi "Türk Hamamları" da, bu hamamlardan, kaynaklanmışlardır.

MÖ, III. yy, başlarında kurulan ve MÖ. L yy. in ikinci yarısında sona eren, Amaseia⁵⁷) merkezli., Helenistik Bon tus devletinin ilk bayrak motifi, hilâl şekilli bir-ay ve yıldızdan oluşuyorduk[^]

Mezopotamya-Sami kökenli Ay (Sin),, Güneş (Şamaş), Yıldız (İştar) üçlüsüne tapınma., Hitit'ler⁵⁹ aracılığıyla Küçük Asya'ya oradan da bazı değişikliklere uğramakla birlikte, Grek'lere ulaşır. Sin-Ârtemis ve Selenene, Şamaş-Apollon ve Heios, İştar-Afrodite

Diğer yandan, Anıaseia yöresi (Gümüş bucağı-Gömüşhacıköy) gümüş madenleri., erken dönemlerden beri bilinmektedir. O' dönemlerde gümüş, "Artemis Madeni." olarak adlandırılmaktadır. Arternis'in simgelerinden biride, hilâl şekilli aydır. Amaseia gümüş madenlerinin, Pontos devletinin bayrak motifini ne şekilde etkilediği araştırılması gereken bir¹ konudur.

Grek'çe "Theriakos", Farsça Tiryak" adıyla anılan ve unlu Pontos'kralı Mithridates VI "Eupator" (MÖ. 111-63) tarafından, bulunduğu inanan» erken dönemlerin "her derde deva" ilacı., madensel, ve bitkisel kökenli yaklaşık 50, hayvansal kökenli 2 maddenin karışımından oluşuyordu⁶⁰). Madenlerden kimyasal madde olarak yararlanılmasını, Pontos devletinde gelişmiş bir madencilğin 'varlığına bağlamak yanlış olmaz.,

Diğer yandan,» o dönemlerde, Pontos egemenliğini doğrudan veya dolaylı olarak tanımış olan, bugünkü Ordu, Giresun ve Trabzon ile, Mithridates VFin müttefiki ve damadı olan, Ermenistan Kralı Dikran I

¹⁴Büyüklük (MÖ. 95-54) in egemenlik alanında yer alan, bugünkü Gümüşhane, Bayburt ve İspir'i kapsayan bölge, "Madenler Ülkesi" olarak adlandırılıyordu. Bu bölgeden demir, bakır, kurşun, şap, gümüş -ve altın- gibi,, büyük önem taşıyan madenler çıkarılıyordu.

Roma döneminde⁶¹ \ değişik adlar taşıyan idari bölünmelere sahne olan,, Orta-Doğu Karadeniz bölgesi, Koloneia/Kata-Horio'dan (Şebinkarahisar/Gedehor) elde edilen "Şap"² ile ünlenir. Ayrıca, Aisaseia, Tzanikha (Gümüşhane) ve Philabonites (Harşit) vadisi,, Paipert (Bayburt), Nikopolis (Suşehri-Sivas) yöreleri, bakır, korşon,, gümüş -ve altın- üretimiyle öne çıkan, önemli madencilik bölgeleridir. Genellikle, Roma vasatı Gürcü, ve Ermeni krallarının, egemenlik alanlarında yer alan Sber (İspir), Kladyeti (Arduç yöresi),, Aıtabin (Artvin) ve Anfde (Arpaçay-Kars) de, bakır,, gümüş ve altın üretimi yapılmaktadır. Orta-Doğu Karadeniz bölgesi, aynı zamanda, madeni eşya üretimiyle de ünlüdür. Sebasteia (Sivas), altın ve gümüş işletmeciliğiyle öne çıkmıştır.

Bizans tarihinin en ilginç kişilerinden biri olan, "Köylülerin imparatora" Andronikos I Komnenos'un (1182-1185), tahttan indirilerek katledilmesinin ardından, Gürcistan'a götürülen torunları David ve Aleksios'un, Konstantinopolis'te Latinlerce yapılan yıkım ve kıırımın (Nisan 1204) ardından,, ünlü Gürcü kraliçesi Thamar "Büyük" (1184-1213) in da yardımıyla kurdukları, Trapezous merkezli Büyük Komnenos'lar devletinde madencilik, daima önemli bir yer tutmuştur. Devletin,, •transit ticaretin yanısıra, diğer önemli gelir kaynağı olan ihracatın bileşenlerinin incelenmesi, bu konuda önemli ipuçları verir; gümüş, demir, şap, kereste, şarap, kumaş ve fındık.

Bununla birlikte, madencilik faaliyetinin, tüm İmparatorluk tarihi boyunca, aynı ölçekte sürdüğünü söylemek yanlış olur. Başlangıçta, Phasis'den Sinope'ye kadar uzanan, kıyı bölgelerinde' egemen olan ve Perteia'ya (Kırım'ın bir bölümü) da sahip olan Büyük Komnenos'lar devleti, çevredeki Türk beylikleri lehine, sürekli toprak kaybetmiştir. 1404 yılında Trapezous'a gelen. Ruy Gonzales Clavijo'nun, biraz tartışmalı olası savına göre,, o dönemde Büyük Komnenos'ların batı sınırın Tripolis'ten (Tirebolu) geçmektedir⁶³. Bu, başlıca demir kaynağı olan, bugünkü Espiye yöresinin kaybı demektir. Aynı olay Khaldia bölgesi için de geçerlidir... Clavijo, Trapezous egemeninin kendisine verdiği muhafızların, "artık düşman topraklarında olduklarını" öne sürerek, Kampana'dan (Hamsiköy yöresi) ileri gitmek istemediklerini belirtir. Gerçi Ardos'a da (Torul), Büyük Komnenos'lara bağlı, Akritik⁶⁴ bir "Lord" vardır ama o da, kendisini çevreleyen. Türklerle sürekli savaş halindedir. Devletin, merkezi olan. Trapezous bile bu saldırıların tehdidi altındadır⁶⁵).

VIII Gümüşhane yöresi madenleri:

Erken dönemlerden başlayarak, çeşitli yerleşimlere sahne olan Gümüşhane -ve yakın çevresi-⁶⁶ değişik adlarla anılmıştır: Theia⁶⁷ \ Kanis⁶⁸, Tzanikha⁶⁹, Zankhra, Canca, Catha, Argyropolis (Gümüşkent), Süleymaniye ve Gümüşhane.

Tartışılabilir nitelikteki, geleneksel kabullere göre, Makedonyalı Aleksandros "Büyük" (MÖ. 336-323) döneminden beri bilinen yöre madenleri, daha önce değindiğimiz gibi. Roma döneminde işletilmiştir. Bu dönemde Tzanikha-Paipert-Kheriana (Şiran)-Kalkhaio'su (Kelkit) kapsayan yöre, çok sayıda yerleşim bölgesine sahipti ve önemli liman kenti Trapezous'u bir lejyon üssü. olan Satala⁷⁰) üzerinden, iç bölgelere bağlayan askeri-ticari yol ağı.bu bölgeden geçiyordu⁷¹

Savaş ve saldırıların,, sürekli bir sekide- işletilmesini engellediği,, Marco Polo (1290 dolayları) ve fbn-i Battuta'nın (1333-1334) da söz ettiği yöre madenleri, bölgede istikrarın nisbi olarak, kurulduğu Osmanlı döneminde, XVI-XIX y.y.,lar .arasında sürekli olarak, işletilmiş, Osmanlı İmparatorluğu'nda XV. yy. sonlarından itibaren başlayan, "değerli maden" sıkıntısını çözmeye yönelik başlıca kaynaklardan biri olmuştur²).

Katip Çelebi'nin "önemli ve canlı." olarak tanımladığı Gümüşhane yöresi madenleri hakkında, 1646 yılı dolaylarında. Gümüşhane-Tortum dolaylarını gezen Evliya Çelebi, şunları yazar: "(...) Uzun Hasan Şah ise, Fatihle Tercan odasındaki savaşta yenildiğinden kale, Fatih Mehmed Han'ın eline geçmiştir. O asırda burada olan gümüş madeni, hiçbir diyarda yoktu,, Şehir o zaman Gümüşhane denilmiş ise de Osmanlı Hanedanı Defterhanesinde Catha yazılmış... Bütün halkı her türlü vergiden bağışlanmış olup gümüş işletmeye memurdurlar. Şehir ismi Osmanlılar' elinde olup 70 kadar gümüş madeni vardır. Bunların bazıları işler, bazıları işlemez haldedir.. Gümüşhane şehrinin damarları. 7 koldan, kol kalınlığında damarlar olup hepsi, kurşunsuz halis gümüş cevheridir.. Bu şehirde, Emin mahallesinde Darphane vardır. Fakat şimdiki halde işlemiyor (...)"

Bu satırların yazıldığı dönemde, Gümüşhane yöresi madenleri, yıllık 7 milyon akçeye kiralanıyordu⁷⁴. Maden çıkarma,, İzabe ve odun kömürü üretiminde çalışan yöre halkının vergi bağışıklığı ise, madenlerin kapandığı XIX yy. in ikinci yarısına kadar devam etmiştir⁷⁵).

O sıranın h - Ç arlık Rusya ' s ı savaşları sırasında, Gümüşhane'ye kadar ilerleyen ve yöre Hristiyanlar tarafından coşkuyla karşılanan (1829) Çarlık kuvvetleri, Edirne Andlaşmasının ardından geri çekilirken,, verimi artık iyice düşmüş olan maden ocaklarını da tahrip eder. Geri çekilen. Çarlık kuvvetleri ile birlikte,, büyük çoğunluğu madenci olan, önemli sayıda yöre Hristiyanı

da (Grek-Ortodoks ve Ermeni) Rusya'ya göç eder.. Her iki olay, yöre madenciliğinin -dolayısıyla Gümüşhane ekonomisinin- ciddi bir biçimde zayıflamasına yol açmıştır.

Gümüşhane yöresi madenciliğinden söz eden batı kaynakları genellikle XIX. yy .a aittir. 1836 dolaylarında. Gümüşhane'ye gelen W.J. Hamilton, yöre ve madenler hakkında, ayrıntılı bilgi verir. "(...) Hiçbir metod izlemeden ve güvenlik kurallarına uyulmadan (...) " işlenen, Gümüşhane madenlerinden 1836 yılında, 8100 lb.X⁷⁶> (3677,4 kg) kurşun, 68 lb. (30,872 kg) gümüş ve 2 lb (0,808 kg) altın elde edilmiştir, izabede kollarılan odun kömürünün⁷⁷) bulunamaması nedeniyle 3 ay kapalı kalan madenlerden o yıl devlet 37800 kuruş gelir elde ederken, işletici Grek 12646 kuruş zarar etmiştir. Hamilton, işleticinin verdiği bu rakamları güvenilmez bulur. Üretilen altın ve gümüşün, devletin belirlediği fiyatlar üzerinden, zorunlu olarak devlete satılması, yaygın bir kaçakçılığa yol açmaktadır. Hamilton'a verilen bilgiye göre devlet, altını piyasa fiyatının % 8 ile % 30 una, gümüşü ise,, piyasa fiyatının % 30 karşılık gelen fiyatlarla satın alıyordu., Bu düşük fiyat politikasına karşılık devlet, uyguladığı dolaylı ve doğrudan yöntemlerle, maden işletmelerini desteklemektedir. Örneğin, maden işletmecileri odun kömürünü, köylülerden piyasa fiyatının % 25 ine, devletten ise, piyasa fiyatının % 50 sine karşılık gelen fiyatlarla satın alıyorlardı. 1846 yılında ise devlet,, 4 maden işleticisine 8000 kuruşluk bir yardım sağlamıştır.

Yine Hamilton'un notlarından, Gümüşhane madenlerinde çalışan işçilerin ücretleri hakkında da bilgi sahibi oluyoruz.. Hamilton'a göre işçiler, 70 para. ile 4 kuruş (78) ^{arasında} da gündelik ücret almaktaydılar⁷⁹! Aynı dönemde Karadeniz bölgesinde 1 Kg buğday 1 kuruş, 1 koyun ise 60 kuruştur⁸⁰).

1869 yılında yöreye gelen Teophile Deyrolle'un verdiği rakamlardan, Gümüşhane madenciliğindeki gerilemeyi görmek mümkündür; Devletin yöre madenlerinden sağladığı gelir, 1810 yılında 360.000 kuruş, 1845 yılında 100.000 kuruş ve 1869 yılında sıfırdır. Madenciliğin gerilemesi, Gümüşhane madencilerinin,, Küçük Asya'nın diğer madencilik bölgelerine göç etmesine yol açar., Hamilton,, bu olayı ve Gümüşhane madenciliğinin önemini şöyle belirtir: "(...) Gümüşhane, Türkiye'nin her yöresindeki madenciler için, bir okul sanki. Sürekli belirttiğim gibi, Küçük Asya'nın çok uzak. bölgelerinde, madencilik konusunda bir .araştırma yapıldığında şunu görüyoruz, ya madenciler Gümüşhane'den gelmişlerdir, ya Gümüşhane sayesinde madenci olmuşlardır, ya da Gümüşhane ile aralarında bir ilişki vardır (...)"

1850 dolaylarında kapanan Gümüşhane madenlerini yeniden canlandırmak için, Alman teknik, elemanlarca, 1883-1884 yıllarında, sürdürülen çalışmalardan bir sonuç alınamamıştır. 1850 de başlayan, ama ancak. 1877 de ta-

mamlanabilen, yeni Trabzon-Erzurum yolu üzerinde yer alan yeni Gümüşhane ise,, .artık bir meyvacılık merkezi olarak, tanınacaktır⁸¹ * \

Trabzon ve yöresinin,, altın "hasır bilezik"¹ ve gümüş "telkari" işletmeciliği, çok büyük bir olasılıkla, Gümüşhane madenciliği ile ilişkilidir veya. en' azından, ondan beslenmiştir⁸² ^

KAYNAKLAR

Bu makale, Ahmet Hikmet Köse'nin "Başlangıcından T.C., nm ilk dönemlerine kadar, Trabzon ve yöresinin •tarihi" adlı yayınlanmamış çalışmasından, derlenmiştir.

1) Mitolojide yer alan olayların -tümünün olmasa bile büyük bir çoğunluğunun- ne kadar idealize edilmiş ve hayali motiflerle süslenmiş olursa olsun; dayandığı maddî bir temel daima var olmuştur.

2) Rion nehri havzası

3) Tekkeköy Mağarası» Dündartepe, İkittepe, Sivritepe, Çirlektepe .höyükleri,, Akalan, kalesi, Havza,, Kavak, Ladik ilçeleri.

4) Mahmatlar höyüğü.

5) Maşathöyük» Horoztepe, Kayapınar, Kilisetepe höyükleri, Almus ilçesi, Kozlu kasabası* Sulusaray bucağı vb.

6) Mesudiye ilçesi

7) Sıçan höyük» Hüyükdeğirmeni, Maltepe* Hafik gölü höyükleri

8) Altmtepe höyüğü

9) Siptoms höyüğü

10) Karaz, Güzelova ve Pulur höyükleri

11) Kalecik höyüğü, Çaycı köyü

12) Mitolojiye göre adları,, rahat yay çekebilmek için, henüz çocukken sağ göğüslerini dağlatmaları nedeniyle,, Grekçe, "memesiz"¹ anlamına gelen "amados"dan kaynaklanan kadın savaşçılar- topluluğu. Smyrna (İzmir), Amaseia (Amasya), Sinope (Sinop),, Ephesos (Efes) kentleri ile ünlü Ephesos Artemision'un (Artemis tapınağı) onlar tarafından kurulduğuna inanılırdı» Karadeniz kıyısındaki Themiskyra (Terme dolayları) ve S idene (Fatsa dolayları) Amazonlara ait kentlerdi. Areionesos'da ("Ares Adası" - bugünkü Giresun, adası) ise, mitolojiye göre Amazon'ların babası olan savaş tanrısı Ares'e adanan bir tapınak, inşa. etmişlerdi. Tek tanrılı dinlerde- Küçük. Asya'da yaşayan, benzer halklardan söz, ederler, ibrani Peygamberi Yusuf, bugünkü Diyarbakır yörelerinde, Arnazonik özellikler taşıyan "Amlak Kızları" ile karşılaşır. Bu mitolojik motif, Küçük Asya'nın, anaerik döneminden veya Ana Tanrıça inanisından kaynaklanmış olabilir.

13) Hitit dönem inde,, Samsun'un batısında kalan bölgelerde yaşayan, savaşçı ve yarı-göçebe bir halk.

14) MÖ İL Binyıl başlarında Küçük Asya'ya gelen Hint-Avrupa'lı* Hititler,, Kızılırmak kıvrımı içinde kalan bölgede,, MÖ XIX., yy., dolaylarında bir devlet kurmuşlardır., En gelişmiş olduğu dönemde Hitit devletinin bölgedeki

sınırı,» Samsun-Şebinkarahisar-Erzincan hattına kadar uzanıyordu. Hititler» maden işleme sanatlarındaki ustalıklarıyla da ünlüydüler.

{* Günümüzde,, bazı bilim adamlarının oldukça kabul gören savlarına göre Hint-Avrupa'h halklar» MÖ V. BY.da Rusya steplerinden değil, MÖ IX BY. ortalarında Küçük Asya'dan dünyaya yayılmışlardır.)

15) MÖ. III yy.m ilk çeyreğinde, boğazlan aşarak Küçük Asya'ya gelen Hint-Avrupalı Kelt'lerin (Galyafılar,, Galatlar), Kızılırmak'ın doğusunda kalafn ve Amaseia'yı da kapsayan bölgede yaşayan kolu,. Etki alanlarını Eriza (Erzincan) yöresine kadar yayan Trokmiler, MÖ I. yy. m son. çeyreğinde Galatla'nın doğrudan Roma yönetimine girmesiyle başlayan ve Hristiyanlığın etkisiyle yoğunlaşan, bir süreçte asimile olmuşlardır. MÖ. L- MS I. yy. larda, Orta Karadeniz bölgesinin bir bölümü. "Pontos Galatikos" adıyla anılıyordu,. Dilleri, yaşayan dillerden İrlanda» İskoç, G al ve Breton dilleri ile yakın akraba olan Keitler, maden işleme sanatlarındaki -özellikle demircilik ve minencilik-usiahklarıyla ünlüydüler.

16) Greklerin Tibaren ve Mossynoek, Asur'lulann Takbi ve Muşki adını verdiği,, "Kutsal Kitap⁵*ta ise Tubal ve Meşec adlarıyla anılan bu halklar, erken dönemlerde, Trapezous'un batısındaki bölgelerde yaşıyorlardı. Tobal, "Yeni Hitit" döneminde (MÖ. XV - XII, yy) Kızılırmak kıvrımı içinde kalan bölgeye verilen addır,. Muşki ise,, ""Ege Göçleri"" (MÖ XII yy) ile Küçük Asya'ya gelen. Hitit devletinin yıkıcıları arasında yer alan Frig'lere -veya onlarla akraba diğer halklara- Asurlulann verdiği addır» Tabal bölgesinde, MÖ XI yy .da başlayan,, ama MÖ VIIİL yy.dan itibaren etkili olan Asur varlığı sonucu, Tabal siyasi yapılanması çözüldü ve bu yapı içinde yer alan halklar,, güney ve kuzeydeki daha korunaklı bölgelere çekilirler. Herodotos** (MÖ. V. yy), Ksenophon (MÖ. V. yy.), Apollonius "RodoshT (MÖ. IH. yy) ve Strabon (MÖ I. yy) gibi erken dönem yazarları, Karadeniz, bölgesinin Tibaren ve Mossynoek"lerinden söz ederler., (* Eski Ahid, Nebiim bölümü, Hezekiel'in kitabı) (** Herodotos'ta, Moskh-Mossynoek ayırımı vardır)"

17) Grek'lere çeliği tanıtan halk olarak bilinen Khalylb'ler Kerasous (Giresun) ve Kotyora (Bozukkale-Ordu) dolaylarında yaşıyorlardı., Çok büyük bir olasılıkla Tabal kökenli, olan. bu halkın adı, Bizans ve Büyük. Komnenoslar döneminde, Kerasous yöresini kapsayan bölgeye verilmiştir: Khalybia. Diğer yarıdan, Kutsal Kitap'ta yer alan Tubal-Kabil* adı,, büyük bir olasılıkla Khalybierle ilişkilidir. Adem'in oğlu Kabil'in soyundan gelen. Tubal-Kabilin adındaki Tubal 16 no.lu dipnotta belirtildiği gibi. Tabal ile ilişkilidir.. Bu bölge erken dönemlerde. "Madenler Ülkesi^Molarak ünlenmiştir., Kabil ise,, bazı. Sami kökenli dillerde "demirci" anlamına gelmektedir., Daha ilginç ise» Tubal-Kabil adının, onun soyundan gelenlerin mesleklerini de tanımlamasıdır., (* Eski ahid,, Tekvin, IV bölüm, 22. bab)

18) Bölgenin kökenleri ve varlıkları, en tartışmalı halkı olan Çenetler, Skylaks (MÖ. IV yy) ve diğer erken dönem yazarlarına göre, Tzan ve Laz'lardan, ayrı bir- halktır',. Strabon'da bugünkü Yosun Burnunun (Perşembe-Ordu) adı olarak geçen "Genetes", büyük bir olasılıkla, onlardan, kaynaklanmıştı.,

19) Herodotos, Plinius "Büyük" (MS I. yy), Skylaks ve Ksenophon'un söz ettiği,, Trapezous yöresinde yaşayan M akrannlar,, Strabon ve Stephanos "Bizanslı"^M (MS. V. yy)a göre Tzan'lardır. Arap coğrafyacı Mesudi'nin (MS X yy) "Ghumik" adıyla, andığı Tzan'lar hakkında en ayrıntılı bilgi tarihçi Procopius (MS., VI. yy) tarafından verilir., Procopius, Tzan'ların yaşadığı yer olarak, Boas (Akampsis, Çoruh.) nehrinin doğduğu bölgeyi gösterir. Sovyet bilini adamı Nikolay Y. Marr'a (1864-1934) göre Tzan'ların yerleşim bölgesi, bütün Çoruh havzasıdır. Daha sonra, ispir Ermenileri ve Tao* Gürcüleri tarafından yerlerinden çıkarılmışlar ve Bayburt'un kuzeyindeki** bölgeye yerleşmişlerdir. Greklerin, Laz'ında Tzan adıyla anmaları» bu iki ayrı halkın birbirine karıştırılmasına neden olmuştur., Bununla birlikte,, her ikisi de Kafkas kökenli olan Laz ve Tzan'lar» akraba halklardır. (* Tortum-Oltu yöresi) (** XL yy. da bu bölgeyi Gürcüler, "Chanet", Ermeniler ise "Chanivk" adıyla anıyorlardı. İranlı, tarihçi ve yazar tbn-i Bibi (XIII yy.) "Chaneti" adını, Büyük. Komnenos'ların Trapezous merkezli devletini tanımlamak için kullanmıştır., Aynı isim. Şükrullah'da da (1380-1484) görülür.,)

20) Trapezous'un güneyindeki yörelerde yaşayan ve Ksenophon gibi erken dönem yazarlarının söz ettiği bu halk ile Urartu'ların büyük tanrısı aynı adı taşıyordu; Khaldi*. Madencilikleri ile ünlü Urartular, MÖ IX. yy. başlarında, Tuşpa (Van) başkentli bir devlet kurmuşlardır. Bu devletin kuzey sınırları, en güçlü olduğu dönemde, Sevan gölü {Ermenistan CumhuriyetiJ-Kars-Erzurum-Gümüşhane hattına kadar uzanıyordu.. Bu hattın batı ucu ile Khaldi'lerin ülkesi Khaldia çakışmaktadır. Bizans döneminde, Trapezous merkezli bir Them anın** adı olan Khaldia, Büyük Komnenos'lar döneminde, bir madencilik, bölgesi olan bugünkü Gümüşhane yöresini tanımlamak için kullanılıyordu. Bugün, Gümüşhane-Bayburt yöresinin,, genellikle kumral ve açık renk gözlü halkına verilen, "Halt" adı, çok büyük bir olasılıkla Khaldi'den kaynaklanmaktadır. (* Büyük tanrı ile halkın aynı adı taşıdığı. Asur örneğinden hareketle, Khaldi'lerin Urartular olduğu ileri sürülmüşse de, Urartular ile zandaş hiçbir kaynaktaki,, bu savı doğrulayabilecek bir kayıta rastlanmamıştır. Urartu'ların çıkış bölgesi olan Van Gölü havzasına Asur kaynakları MÖ. XII., yy., dolaylarında "Nairi Ülkeleri"^M, MÖ IX başlarında ise "Uraatri" adını vermektedir.) (** Önceleri askerî nitelik taşıyan bir tür eyalet),

21) Ksenophon döneminde, Trapezous dolaylarında yaşayan savaşçı bir halk. Dril'lerin ayrı bir halk olmaktan çok,, belli bir bölgede yaşayan bir topluluk olma olasılığı ağır basar.

22) Erken dönem yazarlarınca, Trapezous'un doğusundaki kıyı bölgelerinde yaşadığı belirtilen, büyük olasılıkla Kafkas kökenli, olan bir halk. Rhizaion'un (Rize) daha önceki adı olan Bekheirias, onlardan kaynaklanıyordu.,

23) Ksenophon. döneminde, bugünkü ispir yöresinde yaşayan, bir halk, Strabon'un İspir için kullandığı "Hyspiratis" adı ile Hesperit'ler arasında bir bağ olduğu açıktır.

24) Herodotos, bugünkü Göle-Ardahan-Çıldır yörelerini kapsayan. Yukarı Kor Vadisi için ^MS,aspires adını kullanır. Saspierier Akhamanı* devletinin son dönemlerinde, Ma-

tienler** ve Alarodiler*** ile birlikte 18. ci satraplık bünyesinde yer alıyorlardı. (* Pers devletini kuran 'hanedan) (** Arakses (Aras) nehri kaynağı çevresinde yaşıyorlardı) (***) Akhamaniş devletinde MÖ V. yy. larda yaşanan kargaşalıklar döneminde, kuzeye doğru hareket ederek Kafkasya'ya göç etmişlerdi).

25) Taoldılar,, Kolkhlar, Phasian'lar ve Gürcüler: Tümü Kafkas kökenli olan bu 'halklardan ilk üçü, o dönemlerde çok görüldüğü, yaşadıkları, bölgelerin adlarıyla anılmışlardır; Taokh'lar Tao, Kolkhlar-Kolkhis ve Phasianlar-Phasis*. Gürcülerin** ataları arasında yer aldıkları belirtilen Toakh ve Kolkhlardan Asur ve Urartu kaynakları, sırasıyla, Diauhi ve Kulha adlarıyla söz eder¹. (* Rion nehri-nin erken dönemlerindeki adı) •(** Gürcülerin atalarından olan ve Urartu devleti içinde yer alan. Kartveller, Urartu devletinin MÖ. VI yy. başlarında yıkılmasından sonra. Kafkasya'ya göç etmişlerdir).

26) Greklerin. 'Tzan", Rus ve Gürcülerin "Chani*" adını verdiği Kafkas kökenli. Laz'ların orijinal yerleşim bölgesi olarak, bugünkü. Abhazia'nın (Gürcistan Cumhuriyeti) kuzeybatı bölgesi gösterilir., Arrhianos (MS II yy) gibi erken dönem yazarlar, "Palaia Lazike" olarak adlandırılan bu bölgede yaşayan Lazlardan ve Malassas adlı krallarından söz ederler. MS. II. yy. dolaylarında, diğer Kafkas halklarının baskısı sonucu güneye doğru hareket eden. Laz'lar, Kolkhis bölgesine yerleşmişlerdir. .Laz'lardan en fazla söz edildiği dönem,* topraklarının Bizans-Sasani mücadelesine sahne olduğu MS. VI yy. dır. Bu dönem., aynı zam ada Laz'ların Hristiyanlaştırıldığı* yıllardır. Tzatzios, Goubazes gibi adlar taşıyan. Laz kralları, vaftiz edilerek Bizanslı kadınlarla evlendirildi ler» Laz'lar,, VII yy; dan itibaren, son yerleşim alanları olan Batum ve Sürmene arasında kalan, bölgeye** yerleşmeye başladılar., Laz dili, Kafkas dil Ailesinin, güney bölümünde, S van ve Mingreli*** dilleri ile birlikte Zan Dil. öbeği içinde yer alır. Diğer Kafkas dilleri gibi Lazca da, Avrupa'da. Batı Pireneler'de konuşulan Bask dili ile akrabadır.. (* Laz'ların ntüslümanlaşmaları XVI. yy., in son çeyreğinden, itibaren başlar.) (** Bizans ve Büyük Konineno.sl.har döneminde ve T.C. nin ilk yıllarında ^MLazistan" olarak anılmıştır. Bu yörede yer alan bazı yerleşim bölgelerinin adları Lazca'dır. Örneğin, "Mapavri'nin (Çayeli) ""Yapraklı", Athenai'nin (Pazar) ""Gölgeli Yer", "Rhizaion'un (Rize) ise "Halkın, veya askerlerin toplandığı Yer" anlamına geldiği ileri sürülmektedir. Bununla birlikte, Athenai ve Rhizaion'un Grekçe'de de karşılıkları vardır.) (***) S van ve Mingreli dilleri yaşayan, dillerdendir ve Gürcistan Cumhuriyeti'nde konuşulmaktadır. Svanetçe, Büyük Batı Kafkas'ın, güney yamacını oluşturan. Svanetia'da konuşulur. Mingreli dili ise, Abhazia-Poti-Kutaisi arasında, yer alan ve eskiden Mingrelia olarak adlandırılan bölgede konuşulur.)

27) Küçük. Asya'daki varlıklarının başlangıcı siyasi nedenlerle tartışmalı* olan Hint-Avrupa'lı Ermeniler- kendi verdikleri adla "Haik'ler- Küçük Asya'nın doğusu. İle Güney Kafkasya'yı kapsayan ve sınırları tarih-içinde değişen bir bölgede egemen, oldular., Ermenilerin ^MPokr-Haik^M adını verdikleri Küçük Ermenistan, Kızılırmak nehrinin kaynakları ile Fırat nehri arasında, "Mez-Haik" adını, verdiği Büyük Ermenistan ise Fırat nehri ile Hazar Denizi arasında

yer alıyordu., Bünyesinden Ermeni ve Gürcü krallarını çıkararak ve kökeni MÖ II. yy. a dayanan Ermeni Bagratuni hanedanının egemenlik alanı ve yakın çevresi içinde yer alan. Ardeşen, Artvin, Ardanuç ve Ardahan'ın Ermenice kökenli adları, yazıya konu. olan. bölgedeki Ermeni etkinliğinin.** günümüze uzanan izleridir. (* Ermeni' kaynaklarınca savunulan., Ermenilerin Küçük Asya'nın otokton halkı olduğu, görüşü, Hint-Avrupalı bir halkın küçük Asya kökenli olamayacağı iddiasıyla, Türk kaynaklarının büyük bir bölümü tarafından red ediliyordu. Türk kaynakları Ermenilerin Küçük Asya'ya MÖ. VII-VI. yy. larda geldiklerini öne sürer., 14 numaralı dipnotta değindiğimiz, Hint-Avrupalı halkların Küçük Asya'dan dünyaya yayıldıkları savı, Ermeni tezlerini güçlendirir niteliktedir.) (** İspir ve Hemsin, yöresi de erken dönemlerden itibaren bir Ermeni yerleşim bölgesi olarak bilinir.,)

28) Hitit döneminde, Karasu, nehri vadisi Azzi, Küçük Asya'nın doğu bölgesi ise Hayaşa adıyla anılıyordu. Bu adlar aynı zamanda, bölge halklarını tanımlamak için de kullanılmıştır. Azzi-Hayaşalar. MÖ XV-XVI. yy.larda Azzi-Hayasaların etkinlik alanı, kuzeyde, bugünkü Bayburt yöresine kadar uzanıyordu.

29) MÖ' III, Binyıl dolaylarında Küçük Asya'nın doğu bölgelerinde yaşayan Hurri'ler, Hitit'lerin Küçük Asya'ya gelişleriyle eş zamanlı, olarak, MÖ II. Binyıl dolaylarında Yukarı Mezopotamya'ya göç ederek Hanigalbat (Mitanni) devletini kurarlar-. Krallık hanedanı Hint-Avrupalı olan bu devlet en güçlü olduğu dönemde,, etkinlik alanını bugünkü Erzine.an-Erzu.rum 'hatuna kadar yaymıştır.,

30) Greklerin bölgedeki varlığı oldukça erken tarihlere kadar gider. MÖ XIII-XII yy., lara tarihlenen Thiva savaşları ile, önemli bir engeli ortadan kaldıran Peloponnesli Akhalar, MÖ X. yy., dolaylarında, Karadeniz'in Küçük Asya kıyılarında görülmeye başladılar., .Akhalar ve daha sonra onları izleyen.» erken dönemlerin, ünlü savaşçı ve denizcileri Kanalılar (Karlur), Karadeniz'in Küçük Asya kıyılarında ve Kolkhis 'de altın ve demir madenleri işletirler. Geniş çaplı olmayan bu faaliyetler» "Altın post" ve "Argonaut"! ar" efsanelerinin, ortaya çıkmasına yol açmıştır. Karadeniz'deki Grek kolonizasyonu, MÖ. VII. yy. başlarında bölgeye ulaşan Mileto.slular ile yoğunluk, kazanmıştır. Yüzyılları kapsayan bu faaliyetler, Grek kültür ve medeniyetinin bölgede, güçlü bir şekilde kök salmasını sağlamıştır. Bölgedeki pek çok halk,, Grek kültürü- ve daha sonra Hristiyan inancı- içinde asimile olmuştur. Grek kültür ve medeniyeti, bölgedeki etkinliğini XX, yy. in ilk çeyreğine kadar sürdürmüştür.,

31) Hint-Avrupalı Kimmerler, İşkillerin, baskısı sonucu, MÖ VII. yy. başlarında Kafkas'tan aşarak Küçük Asya'ya girmişlerdir., Orta Karadeniz, bölgesinde de etkinlik kuran bu .savaşçı halk,, Lydia kralı Alyattes tarafından yenilmelerinden (MÖ 6260 sonra, kendilerini izleyen iskit'ler tarafından Küçük Asya'dan" çıkarılmıştır.

32) Kimmerleri izleyerek Küçük Asya'ya giren Hint-Avrupalı iskitler, Urartu bölgesi ile Kızılırmak havzasını kapsayan bölgede bir krallık, kurmuşlardır., MÖ VII. yy. son çeyreği içinde, Med kralı Uvakhşatra (MÖ. 633-584) tarafından yenilen iskit'ler, Kafkas'lara doğru çekilirler., Ksenophon, muhtemelen bugünkü Çoruh nehri havzasında

yer alan bir ovayı, "SkyÖlenlerin Ülkesi" olarak tanımlar. Bu olay, MÖ V. yy., sonlarında da, iskit kalıntılarının, bölgedeki varlıklarını, sürdürdüklerini düşündürebilir, iskitler, savaşçılıklarının yanısıra, maden, işletme sanatlarındaki ustalıklanıyla da ünlüydüler.,

33) Bölgedeki ilk Türk* varlığı, MS. 395-398 dolaylarında görülür., Basık ve Kusık adlı iki askeri şefin önderliğinde Kafkasları aşarı Hunlar**, bugünkü Erzurum yöresine kadar¹ uzanan yağma akınları yaparlar. 515-516 dolaylarında, ise, Ermenistan'ı yağmalayan S ab arlar» bugünkü Bayburt yöresine kadar ilerlerler., Bizans- Sasani savaşları sırasında, Bizans ile ittifak kuran. Batı Göktürk devletinin askeri göçleri,, Gürcistan, ve Ermenistan'da, Sasani'ye karşı savaşılır (627-629). Museviliği resmi devlet dini olarak kabul eden (740) Hazarlar *** ise,,Sasani devletine son veren Arap-İslâm güçlerinin, Ermenistan ve Gürcistan'daki ilerlemelerine karşı mücadele ederler (642-800),. Küçük Asya'da ilk kez 1016-1017 dolaylarında görülen Selçuklu akınları, 1040 yılında, yazıya konu olan bölgeye ulaşır, Bizans'ın 1071 yılında Manzikert. (Malazgirt) savaşında yenilmesinin ardından, "(....) çoluk,, çocuk ve sürüleriyle yeni otlaklar arayan Turkmen şefleri (...), siyasi otoritenin çözüldüğü Doğu. ve Orta Karadeniz bölgesine de yerleşmeye başlarlar., Bölgede,, Selçuklu ve Osmanlı devletlerinin, yamsıra, şu Türk beylikleri de egemenlik kurmuşlardır; Danişmendliler, Memgücükler, Saltuklular, Çandaroğulları, Taşanoğulları, Kübadoğulları, Tacedinoğulları, Emirzadeoğulları, Eretnaoğulları, Mutahharten, Kadı Burhaneddin, Hacı Şadgeldi beylikleri,, Akkoyunlular, Karakoyunlular. (* "Türk" adı MS. VI. yy. dolaylarında ortaya çıkmıştır, önceleri özel. bir nitelik taşıyan,, halta bir unvan olarak kullanılan, bu ad, daha sonraları genel bir nitelik kazanmıştır.) (** Hun'ları Türk saymaktan çok,, Türklerle Hun'ları aynı kökten saymak daha doğru olur., Bizanslıların egemenlerine "Türklerin Prensi" adını verdiği ve bugün, bile "Hunların Ülkesi" olarak anılan Macaristan'da, Got, kökenli, olan Attila (Babacık) sözcüğü, oldukça yaygın olarak kullanılan, bir addır.) (***) Bugün Sovyetler Birliğinde yaşayan Musevi inançlı Karaim Türkleri,, Hazarların kalıntıları olarak görülürler.)

34) Roma+Bizans+Gabras'lar (1075-1.140)+ Büyük Komnenoslar (1204-1461) dönemleri anlamında.

35) Bölgenin etnik, yapısı üzerindeki en büyük değişiklik, XX. yy. m ilk çeyreğinde gelişen ve TC. nin doğuşuna hazırlayan olaylar sonucunda meydana gelmiştir. Böylece,, önce Ermeniler (ağırlıklı olarak Gregory enler) daha sonrada Grek-Ortodoksların bu. bölgedeki varlıkları sona ermiştir.. Bu gelişimin sonucunu rakamsal olarak görmek mümkündür: Trabzon kentinin nüfus bileşeni erindeki değişme % 35, Samsun'da % 57» Gümüşhane'de % 60 dir.

36) Eflatuna yakın bir kırmızı olan Erguvan rengi, uzun dönemler, kral ve imparatorların egemenlik simgesi olmuştur.,

37). Skarlet sözcüğü, büyük bir olasılıkla,, eski İran. dilinde "Kırmızı Elbise" anlamına gelen "Sagala."dan kaynaklanır.

38) Latince, olan Kaimen sözcüğü,, Arapça "Kırmızı"dan kaynaklanır.

39) Denizler tanrısı Poseidon'un oğlu,, Atina kralı.

40) Poseidon'un oğlu,, Bellerophon, Amazon'lara karşı seferinde Meduşa'nın kanından, doğan ünlü kanatlı, at Pegasos ile birlikte dir.

4.1) Truva'nın son kralı; Hektor ve Paris'in babası.

4.2) Bunun en güzel, örneklerinden biri Hitit-Mısır mücadelelerinde görülür. Hitit'ler ordularını demir silahlarla donatarak, dönemin en iyi eğitilmiş ordularına sahip olan Mısırlılar karşısında, üstünlük sağlayabilmişlerdir.

43) Khalybia anlamında

44) Bazı kaynaklarda, Sebasteia'nın (Sivas) erken dönemlerindeki adı olarak verilir.

45) "Kabeir" kelimesinin, Grekçe "yakan", bazı Sami dillerinde ise "güçlü" anlamına gelen çift etimolojisi vardır. Bu, Kabeir kültürünün doğu kaynaklı olma olasılığını düşündürür.

46) Gökyüzünü simgeleyen arkaik, tanrı

47) Uranos'un eşi, Yeryüzünü simgeler.

48) Kendiliğinden gebe kalan tanrıça. Hera'nın oğlu Demir ocaklarının ve maden işleme sanatlarının ustasıydı.

49) Tokat, yöresi., aynı zamanda bir kütler merkeziydi., Her ikisi, de Akhamanişların "Kral Yolu" üzerinde yer alan Komana Pontika (Gümenek) ve Zela (Zile), sırasıyla, savaş tanrıçası Enya ve aşk doğurganlık tanrıçası Anahita'nın kült merkezleriydi.

50) Asurlular

51) Tasfiyehane

52) Grek mitolojisindeki Prometheus efsanesinde de Kafkasyanın adı geçer. İnsanlara, maden işleme sanatı da dahil olmak, üzere, uygarlığı. getirecek tüm bilgileri öğreten Titan Prometheus, göksel ateşi çalarak insanlara sunduğu için, Olimpos tanrıları tarafından, Kafkas dağlarında uzun ve acılı bir cezaya, çarptırılır., Herakles tarafından kurtarılmasının ardından Kafkas ormanlarına sığınan Prometheus,, "iskitler Ülkesi" nin. ilk demircisi olur.

Kafkasya,, Doğu mitolojisinde (İran, Arap-İslâm), bir bilinmezlik bölgesinin sınırındır. "Dünyanın Dayanağı", "Dağların Anası" olan Kaf Dağı, yeşil zümrüttendir ve Phoenix (Grek), Simürg (İran) Zümrüd-i anka (Arap-İsi âni) adlarıyla anılan efsanevi kuşun yurdudur., Kaf Dağı'nın ardında ise, dünyayı kana ve ateşe boğacak olan, Yecüc ve Mecüc'ler yaşamaktaydılar. "İskender-i Zülkameyn", onları durdurmak için "Şeddi-i İskender"i inşa eder., Bu olay,, Kur'an-ı Kerim'in "Kehf" suresinde şöyle yer alır:

"96- 'Bana demir parçalan getirin,'" İki dağ yanının arası dolunca, o dedi ki: 'Üfleyin', onlar' onu bir ateş haline koyunca dedi ki: 'Bana erişmiş bakır getirin,, onun üstüne dökeyim!'. 97- böylece onların onu aşmağa güçleri yetmedi ve onu delediler. "Görüldüğü gibi 96. 'ayet madencilik motifleriyle örülmüştür;.

53) Yunanistan'daki Orkhomenos ülkesi .kralının çocukları olan. Phriksos ve Helle" bir kompo sonucu öldürülmek üzereyken "Altın Postlu Uçan Koç"un yardımıyla ülkelerinden kaçarlar. İki kardeş, koçun sırtında uçarak Çanakkale Boğazını geçerken Helle denize düşer ve ölür. Koçun Kolkhis'e ulaştığı Phriksos ise, koçu. Zeus'a kurban ederek postunu.; Ai-a** krali Aietes'e sunar. Altın postu bir meşe ağacına aşan Aietes, onu bir ejderin, koruyuculuğuna bırakır ve' kızı Khalkiope'yi Phriksos ile evlendi-

rir. Diğer yandan, Yunanistan'daki îolkos kentinin kralı Aison'un oğlu Iason***, tahtı gaspeden amcasının baskısıyla, Kolkhis'deki altın postu getirmekle görevlendirilir,. Argo adlı gemi,, tanrıça Athena'nın yönetiminde inşa edilir,. Aralarında Grek mitolojisinin ünlü kişilerinin yer aldığı 50 dolayında Akha, IasonTun önderliğinde, Teselya'nın Pagasae limanından yola çıkar,. Serüven dolu zorlu bir yolculuktan sonra Kalkhis'e ulaşan Argonautlar, Iason'a aşık olan. Medeia'nın yardımıyla, altın postu ele geçirerek ülkelerine dönerler. (* Tanrı Peseidon ile 'Trakyalı genç kız Theophane'den dünyaya gelmiştir.) (** Büyük bir olasılıkla, bugünkü Kutaisi kenti. Kral Aietes,. ışık tanrısı Helios ile deniz perisi Perseis'in oğludur. Büyücü Kirke'nin kardeşi, olan Aietes, Medeia'nın da babasıdır., (***) Perşembe (Ordu) yakınlarındaki Yasun (veya Yosun) Bumu, adını Iason'dan almıştır.

54) Akhamaş devletinde bir tür eyalet

55) Minorsky gibi bazı araştırmacılar,, Mard'ları, Kürtlerin e talan arasında gösterirler,

5b) liegen, kullMuicliğı bölge ve zamana göre değişen bir ağırlık ölçüsü birimi. Burada .26.160 kg'a eşdeğer olan "Attikc talantonu" esas almıştır.

57) MÖ.. 18.1 dolaylarında başkent Sinopeye taşınır.

58) Mithridat.es VI "Eupator" döneminde,» kanatlı, at Pé-gases, bayrak motifi olarak kabul edilir,. Ponlos kralları, çoğunun adına kaynak olan, Hint-Irari kökenli,, Mithra'nın y amı s ua Grek tanrıTina da saygı göstermişlerdir.

59) Hitit'ler,, Hurri kökenli Kuşuh (Ay) ve Şuaşka'ya (Yıldız) da tapıyorlardı. Ay-yıldız motifi, Küçük. Asya'da, hemen her dönemde varlığını hissettirmiştir.- Osmanlılar tarafından fethedilene kadar, Konstantinopolis kentinin simgesi olan ay-yıldız, daha sonra, Osmanlı ve Türk bayraklarında yer almıştır. Senkretizm, Küçük Asya'da süreklilik arz eden bir olgudur.

60) Bu ilacın kökeni, Sümer ve Hititlere kadar uzanır., Merkez Efendi (1460-1552) tarafından bulunduğu inanılan "Mesir Macunu" da, bu gelişim, zinciri içinde yer alır,

61) Roma ve Bizans dönemleri anlamında Bizans döneminin başlangıcı olarak» MS 395 yılı alınır da Latin karakterli Roma'dan Grek karakterli Bizans'a geçiş,, uzun bir süreçte gerçekleşir,. Grekçe, ancak İmparator Herokleios döneminde (610-641) resmi devlet dili olarak kabul edilir,. Bununla birlikte, Bizans İmparatorları, "Roma İmparatora," unvanım (Basileus Autokrator Romanonim), devletin sona erdiği 1453 yılına kadar kullanırlar., Trapezous'un Büyük Komnenos'lan da bu unvanı, loannes II dönemine (1280-1297) kadar kullanmışlardır,

62) Şap, tekstil ürünlerinin boyanmasında mordaniyacı (sabitleştirici) olarak kullanılıyordu.. Romalılar, şap madenleriyle ilk kez Küçük Asya'da karşılaşmışlar, buradan, elde edilen bilgilerle, Avrupa'da yeni yataklar bulunmuştur. Örneğin, Selçuklular döneminde, 1255 yılından önceki bir tarihte. Küçük Asya'daki şap madenlerinin tekeli 2 italyan'a verilmişti.,

63) Büyük Komnenos'ların Batı sınırı tartışmalıdır. Örneğin, bazı kaynaklar Kerasous'un XIV., yy. son çeyreği içinde, Hacı Emiroğla Süleyman bey tarafından, ele geçirildiğini (1381 ? - 1394 ?) belirtirken,, bazı kaynaklar'

da, 1461 yılına kadar Büyük Komnenos'ların elinde kaldığını öne sürerler.

64) Akritas. Bizans sınır savunma örgütü.

65) Madenciligi olumsuz yönde etkileyen bu toprak kaybı» yakın akraba olan Mehmet II "Talih" (1451-1481) ile David II (1458-1461) arasında yapılan anlaşma ile Büyük Komnenoslar devletini sona. ermesine (Ekim. 1461) kadar devanı etmiştir.

66) Gümüşhane'nin yakın bir çevre içinde,, birden, fazla iskanı, doğrudan madencilikle bağıntılıdır., Erken, dönemlerde madencilik faaliyeti, büyük bir çoğunlukla, sığ derinliklerde yürütülüyor, bunun sonucu olarak da,, bir bölgedeki çalışma uzun sürmüyordu. Bölge, terk edilirken, bir madenci kampı niteliğindeki "kent" de terk ediliyor» yeni bir maden .sahasında bir yenisi kuruluyordu.

67) Roma askeri-ticari yol ağı üzerinde yer alan, bir konak yeri idi.

68) Bu ad aynı zamanda,, yöre. Örnekleri tarafından, Pbi-labonites (Harşit) nehrine de verilmişti,

W) ütütüşafte'nin Dağieke köyü yakınlarındaki "Rov Kalesi'nin, Tzanikha kalesi olduğu .sanılmaktadır.

70) Sadak köyü-Kelkit. MS. II. yy., da, "Legio XV Apollinaris" adlı Roma. Lejyonu, Satala'da üstlenmişti.

71) IBu yol, Zigana bölgesi hariç olmak üzere*, yaklaşık olarak bugünkü güzergahı izliyordu. Satal'da üçe ayrılan yol, doğuya doğru, Büyük Ermenistan'ın başkenti Artaksataya (Erivan yakınları-Ermenistan Cumhuriyeti), güneye doğru Melitene'ye (Malatya) ve batıya doğru, bir madencilik bölgesi ve Lejyon üssü olan. NikopohYe ulaşıyordu. (* Zigana bölgesinde bu yol, daha güneyde kalan ve Kurum-Imera-Stavri'yı kapsayan yöreden, geçiyordu.,)

72) Osmanlı İmparatorluğu'nda, 1450 li yıllardan itibaren, altın ve gümüş darlığı duyulmaya, başlanır. Bu durumun başlıca nedeni, o dönemlerde Osmanlı devletinin ithal ettiği, işlenmiş malların büyük, bir çoğunluğunun Doğu'dan (Rusya, kan ve Hindistan) gelmesi ve buna karşılık, o tarafta hemen hiç mal satılmayıp, karşılığında altın ödenmesidir. Ayrıca, Hindistan'da altına, alan rağbet, bu maddenin akçe karşılığında toplanıp Halep, Şam, Bağdat ve Basra tarafına, gönderilerek,, orada yüksek fiyatla satılmasına da yol açmaktadır. Devlet, bu durumu önlemek amacıyla,, Mehmet, II "Fatih" döneminden başlayarak, bakır, gümüş ve altının Doğu sınırlarından, çıkarılmasını, yasaklamış; tüccarların getirdikleri malın karşılığında ancak yine mal götürebileceklerini karara bağlamıştı., Devlet,» Osmanlı akçesinin değerinin düşmesine ve para darlığına yol açan. bu durumu getirdiği yasaklarla önlemeye çalışırken, bir yandan da. ülkedeki madenleri canlandırmaya yönelir. Özellikle, Murad III (1574-1595) in sadrazamlarından Sinan Paşa "Koca", ikinci kez, sadarete geldiği. 1588 yılından itibaren,, Osmanlı ülkesindeki madenleri canlandırır ve yöresel darphaneler kurar,. Osmanlı İmparatorluğunda değerli maden sıkıntısı yaşanırken Batı, Afrika ve Amerika'daki sömürgelerinden,, bol miktarda değerli maden, sağlar. 1521-1560 yılları arasında, yalnızca İspanya'ya -o da resmi kanallardan- giren değerli maden miktarı, 18.000 ton gümüş ve 200 ton altındır.,

73) Gümüşhane'deki Osmanlı Darphanesi 1574-1644

yılları arasında çalışmıştır.

74) Gümüşhane madenciligi, Osmanlı Devletine sağladığı gelirin yanı sıra "Arkhimetallourgoi" (Maden Başları) diye anılan, 8 dolayındaki maden işleticisi Grek ailenin de, olağanüstü diye tanımlanan, zenginliklerinin kaynağı olmuştur., Khaldia Grek-Ortodoks piskoposluk bölgesinin, dini yöneticilerini de,, büyük bir çoğunlukla kendi içlerinden çıkaran bu aileler ve Khaldia Metropolitleri, Doğu Karadeniz bölgesinde,, daha sonra gelişerek Grek-Ortodoks ulusal hareketinin» maddî ve moral açıdan hazırlayıcıları ve destekleyicileri olmuşlardır.,

75) Vergi bağıışıklığının sona ermesinin ardından bu bölgede,, Küçük Asya tarihinin en ilginç olaylarından biri olan "gizli-Hristiyanlık." akımı ortaya çıkar. Maden üretim bölgelerinin yanı sıra, odun kömürü, üretimi yapılan bölgeleride etkileyen bu akımı,, ilk kez,, bir gizli-hristiyan'ın inancını,, mayıs 1856 da Trabzon'da açıkça ilan etmesiyle su yüzüne çıkar.

76) 1 lb. (pound) = 0.454 Kg.

77) İzabe işlemi sırasında, 1 kg. kurşun, için 36 kg., 1 kg. gümüş için 200 kg., odun kömürü, kullanılıyordu. 1 kg., odun kömürü ise, kullanılan ağacın cinsine göre, 3-4 kg odundan elde edilmektedir., Yüzyıllarca süren madencilik faaliyeti sonucu, çevredeki bitki örtüsünün büyük bir bölümü tahrip olmuştur. Öyle ki, 1461 de Trapezous üzerine yürüyen Osmanlı ordusu,, orman nedeniyle,, bölgede ilerlemekte güçlük çekerken», 1701 yılında bölgeye gelen, Joseph Pitton de Toumefort, yakmak için birkaç dal parçası, bile bulamamaktan yalanmıştır.

78) 1 kuruş = 40 para = 120 akçe

79) Bu ücretler, o dönemdeki diğer ücretlere göce oldukça düşüktür, örneğin, vasıflı bir inşaat işçisinin gündeliği 3-4 kuruş,, bir inşaat ustasının gündeliği ise 6 kuruştur.

80) Ücretler salın alma gücü açısından,, daha önceki dönemlere göre oldukça gerilemiştir. Örneğin,, XV. yy. sonlarında, Novo Brodo gümüş madenlerinde çalışan işçiler 4 akçe gündelik alıyorlardı. Aynı dönemde 5 kg. buğday 1 akçe,, 1 koyun ise 22 akçedir.. XV. yy., m Novo Brodo maden işçileri,, 1 günlük ücretleriyle 20 kg. buğday, 5.5 günlük ücretleriyle 1 koyun alabilirken,, XIX yy. m Gümüşhane maden işçileri,, 1 günlük, ücretleriyle 1,5 ile 4 kg. buğday, 15 ile 35 günlük ücretleri ile 1 koyun alabilmektedirler., Her İki döneme ait bazı tüketim maddelerinin fiyatları şöyledir.

XV. yy sonu		1836
1 akçe	1 kg., Et	93,5 akçe
5 akçe	1 kg., Tereyağ	1309 akçe
2 akçe	1 kg. Peynir	374 akçe

(Liste, 1 Kuruş = 120 Akçe ile 1 Okka = 1283 gr. üzerinden hazırlanmıştır).

81) Kent, 1869 yılında, yalnızca armut ticaretinden 200.000 kuruş kazanır.

82) Gümüşhane Grek-Ortodoks kiliseleri,, gümüş eşyalar açısından çok zengindi., Khaldia Metropolitleri ise, XVIII yy, sonlarından itibaren, yekpare gümüş piskopos tacı taşıyorlardı., Bu eşyalardan bazı örnekler, Atina'daki Benaki Müzesindedir.,